

Сергій Марченко

Чому заблоковано «Невідому Україну»?

П'ятнадцять років тому, на початку 1993 року, студія «НКУ-Київнаукфільм» розпочала виробництво серіалу «Невідома Україна» й упродовж року його завершила. Це був чи не останній рік, коли технічний та творчий потенціали студії діяли на повну потужність. Над серіалом працювало 68 кінорежисерів, 50 операторів, десятки наукових консультантів, художників, працівників цехів комбінованих зйомок та інших виробничих ліній.

На студії вирувало творче життя. Вирувало, як у вулицю: одні кіногрупи їхали у відрядження, інші поверталися, проявляли матеріал і рухалися далі; часом один колектив знімав відразу декілька фільмів серіалу. У монтажних на третьому поверсі допізна горіло світло, склалися епізоди, картини, чулися фонограми музичного ряду, закадрових голосів. У звукоцеху можна було зустріти видатних українських акторів — Віталія Розстального, Богдана Ступку, Наталю Сумську, дикторів радіо й телебачення, які озвучували серіал. Цех обробки плівки функціонував у кілька змін. Наприкінці року в директорській проекції майже кожного дня приймали фільми. Мені також випало брати участь у створенні картини про Українські національні визвольні змагання 1917 — 1921 рр. — 91-го фільму циклу — «Лист без конверта».

На початку грудня 1993 року в червоному залі Будинку кіно відбулася прем'єра, про яку преса писала:

«...Тепер обрано єдино правильний метод: працювати, робити освітнє кіно, перти плуга, повертаючи те, що заборгував суспільству колишній «Київнаукфільм». Науково-пізнавальний цикл «Невідома Україна» — непересічне явище культурного життя. Для багатьох поколінь українців історія була незвіданою, фрагментарно-куцою, і от вона зусиллями вчених, письменників, кіномитців, акторів, художників постає у своїй трагічній величчю — з часів прадавніх до моменту присяги Президента Л. Кравчука.

...Випуск такого серіалу можна прирівняти до подвигу, бо з кошти-рисної вартості 720 мільйонів купонів студія одержала лише 70 відсотків, а зняла фільмову програму цілком. А серіал «Невідома Україна» — високий клас не тільки у професійному плані, а й свідчення того, що історії України ми й справді не знаємо. Автори знайшли світоглядну золоту середину, показали історію, а не служанку чийось ідеологічних забаганок, старих міфів чи термінових методологічних перелицювань. Головна ідея серіалу — Україна була, є і буде.

...Йдуть переговори з Державною телерадіокомпанією про виділення часу на голубих екранах як для «Невідомої України», так і для інших науково-популярних фільмів. Готується перезапис серіалу на відеокасети, і не виключено, що його буде дубльовано мовами національних меншин, які проживають в Україні. На презентації було показано сім фільмів з серіалу. Зал у Домі кіно був переповненим»¹.

Тоді, на прем'єрі, навряд чи хтось думав, що шлях фільмів до масового глядача стане таким тернистим.

Очевидно, що одна з найпомітніших причин блокування «Невідомої України» — у фільмах про Українські національно-визвольні змагання 1917 — 1918 рр., науковим консультантом яких був історик

С. Білокінь. Ще в часи СРСР, на початку 1991 року, у перших двох числах «Літературної України» він опублікував статтю «Чи маємо ми історичну науку?», де стверджував, що номенклатура зберегла свої командні позиції, що останнє століття для України стало ареною якихось глобальних сатанинських експериментів, і для нового й новітнього часу предмету української історії не визначено; що «білі плями історії» — поняття наскрізь фальшиве й історичну картину потрібно малювати заново, що шкільний підручник з історії України було побудовано таким чином, аби нічого доброго про свій народ учні не могли довідатися².

Автори фільмів уперше пропонують український погляд на історію, знімають нашарування брехні та спотворень з характеру висвітлення подій довкола Жовтневого перевороту, що значною мірою визначив хід усієї історії у ХХ ст. Як аргумент наводять статистичні дані царської Росії про роль і місце малоруського краю в економіці імперії до Першої світової війни, документи, що свідчать про активізацію боротьби за державну незалежність України. Важливим драматургічним чинником фільмів стають кінохроніка, газетні статті, фотографії, інші свідчення, щойно добуті з «спецхранів» (їхні працівники тоді ще не вірили, що все це може бути широко показано на екрані).

Сімдесят літ використання кінематографа для відображення подій «у потрібному світлі» суттєво викривили свідомість кількох поколінь наших співвітчизників. У статті «Historia sacra чи historia profana?» вже йшлося про механізми маніпуляції масовою свідомістю засобами кінематографа³. Це не метафора, що весь кінематограф став зброєю, яку ідеологи режиму застосовували справно. Однак кінотворчість не могла бути цілком підконтрольною навіть у радянський час. І хоча на стадії сценарію все було цензуровано, читано-перечитано, та іноді ненароком виходила картина, яка все ж «не так» висвітлювала історію чи «неправильно» відображала дійсність. Тоді картину клали на «полицю» і казали: «Будемо вважати, що такого фільму ніколи не було». Картину вилучали, і вона переставала існувати і як кінематографічний, і як історичний факт. Таких прикладів безліч. Картину могли сховати на «полицю» і замовчати, або галасливо й довго критикувати у пресі чи на зборах і робити оргвисновки і т. д. Так чи інакше, «поличний» фільм очікувало цілковите забуття. Він зникав не лише з репертуару, кінофонду — з пам'яті взагалі. Феномен «полиці» був не лише керованою селекцією продукції, а й найважливішим засобом творення офіційної історії радянського кіно. З точки зору «світлого майбутнього» кінопроцес розглядався як безваріантний рух до ідеалу. Відтинання варіантів, які демонстрували наявність інших можливостей, інших шляхів поступу суспільства, й було головною функцією «полиці». Тут

проглядалася чи не найголовніша специфіка радянської історіографії: якщо наукова історіографія була покликана збирати, систематизувати, усвідомлювати всю наявну суму фактів, то радянська — послідовно та ретельно відбирати одні та відтинати інші ⁴.

Як зазначає дослідник В.Фомін, історію радянського кіно треба розуміти як історію глибоко трагічну. Юна кіномуза з самого початку виявилася відрізаною від здобутків дореволюційної та світової культури. Влада значною мірою заблокувала розвиток кінематографа, перетворивши «найважливіше з мистецтв» на свого ідеологічного лакея, покликаного обслуговувати інтереси режиму ⁵.

В одному з фільмів режисера Ф.Соболева є виразний кадр. Щойно вилупленим каченяткам показали кольоровий м'яч. Природа подбала про жовторотих — побачений ними зі шкаралупи перший рухомий об'єкт сприймається як птах-мати. І от дружим табунцем каченята почали рухалися туди-сюди за тим м'ячем. Цей сміливий кіноексперимент, поставлений на «Київнаукфільмі» ще у радянський час, проливає світло на природу світогляду: найперший образ врізається у пам'ять найглибше. Кожен радянський першокласник отримувал в урочистій атмосфері значок «жовтеняти» з зображенням маленького Володі Ульянова. Це дійство, покликане для відбору та виховання майбутніх Павликів Морозових, партійців, функціонерів нагадує метафору зорового ряду з каченятами.

Суспільство виховувалося на образах, пов'язаних з романтикою революції, до відображення якої влада залучала найталановитіших, створюючи силу-силенну ігрових «історико-революційних фільмів», пригодницько-революційних для дітей. До 10-ліття Жовтневого перевороту у 1927 р. виходить «Жовтень» С. Ейзенштейна (знятий «під хроніку», і багато кіномитців світу тривалий час цитували його як документальний). До 20-ліття (1937-39 рр.) — «Ленін у Жовтні» та «Ленін в 1918 році» М. Ромма, до 50-ліття — «Шосте липня» Ю. Карасика. Останній вкотре намагався художньо реконструювати події жовтня 1917-го у Петрограді. «Червоні дзвони» С. Бондарчука, що вийшли за рік до «перебудови», у 1984-му, Л.Козлов влучно схарактеризував як «побільшену приблизність», що вперто нагадує нам добре відомі реалії, не надаючи подіям, фактам та історичним фігурам нового прочитання ⁶.

Марлен Хуцієв захоплено ділиться, що свого часу фільм братів Васильєвих «Чапаєв» (1934) став для його покоління чимось на кшталт першого кохання, джерелом натхнення. Дослідник А.Дубровін шукаючи причини, чому цей фільм сьогодні так уже не сприймається, пояснює, що ентузіазм, викликаний цим фільмом, ідеально відповідав народній самосвідомості тієї пори, що нинішній глядач став диференційованішим за тодішню публіку, він уже обізнаний і не сприймає ті особливості психологічної зарисовки героїв та конструкції кінорозповіді про Чапаєва ⁷.

Аналогічно в українському кіно було знято стрічку «Щорс» (О.Довженко, 1939). А найсуттєвішим об'єктом міфологізації («українським внеском» в історію революції) час від часу виступає Січневе повстання 1918 р.: «Арсенал» О.Довженка (1929); «Киянка» (1958-59 рр.) та «Родина Коцюбинських» (1971) Т.Левчука. Нині ніхто не заперечує художньої вартості багатьох згаданих фільмів, які дають художній образ доби і є творами мистецтва, що їх вивчають у кіношколах світу. Важливо тільки знати, де у цих фільмах закінчується правда і починається вигадка.

Перед початком роботи автори «Невідомої України» переглянули кілометри ігрових стрічок та хроніки. Неупередженому сприйняттю заважав закадровий голос. Коли його прибрали, кіно почало промовляти властивою йому мовою, і як результат, — «колос на глиняних ногах» захитався. До кадрів просився інший, тривалий час прихований текст. Так, у фільмі «Ультиматум» відомі кіноцитати — залп «Аврори» та штурм червоноармійцями Зимового — включено у контекст:

«Сьогодні ми вже знаємо: оці так звані історичні кадри є не що інше, як вияв творчої фантазії наших колег, радянських кінематографістів. Була не революція, а звичайнісінький військовий переворот, коли жменька озброєних прихильників партії більшовиків арештовує хай Тимчасовий, але уряд, розганяє Всеросійські Установчі збори і, нарешті, сама себе проголошує владою. Владою Рад» ⁸.

А ось вислів М.Бердяєва, яким починається 90-й фільм — «Берестейський мир»: «Ця втрата самовладання, викликана відсутністю важливої для учених риси — примирення з фактами, — доходила в людей, котрі називали себе марксистами, до повної моральної несамоцитості» ⁹.

Різні погляди на певні історичні події серед мешканців європейських країн — не новина, але це не заважає їм жити нині у злагоді та порозумінні, бо там існує повага до думки опонента, шанується держава, її кордони, історія. Сто років тому німецький історик Теодор Моммзен наголошував, що кожен, хто пише історію, а надто історію сучасності, має обов'язок політичного виховання. Він мусить допомогти тим, для кого він пише, визначити своє майбутнє ставлення до держави ¹⁰.

Об'єктивне та наукове відображення історії на пізнавальному екрані мало б здійснити, на думку авторів серіалу, своєрідну суспільну терапію, примирити різні суспільні прошарки у ставленні до тих чи тих історичних подій. Думка Бердяєва відома майже сто років, та, схоже, як канібал, побачивши себе у дзеркалі, може злякатися свого відображення, так і функціонери певно не були готові миритися з науковими фактами, і тому не сприяли серіалу.

Сила впливу фільмів серіалу виявилася у перших публічних показах. Демонструючи стрічки Українських національних визвольних змагань 1917 — 1921 рр. у кінотеатрі «Росія» в березні — на початку квітня 1994 року (напередодні виборів до Верховної ради, на запрошення клубу виборців Ватутінського району Києва), мені довелося бути свідком того як сприймала їх більшість залу — дуже прихильно. Демонстрування стрічок відбувалося щонеділі о 10-й ранку. На наступному перегляді від громади було навіть надіслано листа тодішньому Президенту України Л.Кравчуку з проханням сприяти розповсюдженню серіалу «Невідома Україна». Інша ж частина присутніх, що називали себе комуністами, не готова була змиритися з історичними фактами на екрані, почала ображати членів кіногрупи і, врешті, демонстративно покинула зал. Згодом, після кількох показів, без пояснень, кінотеатр відмовив громаді виборців збиратися...

Годі й шукати постанови чи рішення районної адміністрації щодо цієї відмови, але прихована причина, очевидно, крилася в українському погляді на висвітлення історії у цих, вперше оприлюднених стрічках. То був переддень приходу Л.Кучми, який згодом озвучив тезу, що «українська ідея не спрацювала». Відтак усе, що працювало на цю ідею, зокрема національне кіно, позбавлялося не лише державної підтримки, а й голосу: фільми, як у радянські часи, клали на полицю.

Відтоді виробництво на НКУ та інших студіях згортається, галузь існує на межі небуття — попри Парламентські слухання та інші розмови про важливість вітчизняного кіно. Проект «Невідома Україна» розголосу не набуває. Інші фільми українського кіно — ігрового й неігрового — також виявляються закритими для українського глядача. Нині виростає покоління, що вже не знає українського кіно. «Приховані фільми» 1990-х — не метафора, висвітленню цього масштабного явища присвячено дослідження Л. Брюховецької ¹¹.

Лише через три роки після прем'єри в Будинку кіно, починаючи з 5 жовтня 1996 р., фільми серіалу впродовж року демонструються (зусиллями «НКУ-Київнаукфільму») на комерційному каналі ICTV, телевізійний сигнал якого покривав далеко не всю Україну. Це було

перше представлення серіалу українському глядачеві. Кожному півгодинному показу (щоразу демонстрували дві стрічки) передувал коментар. Значну частину фільмів представляв історик Ю.Шаповал. Він запрошував фахівців, політиків, які аналізували картини, контекстуально доповнювали. Ефір для серіалу надавали щосуботи о 18:00, він мав рейтинг, зокрема, на початку квітня 1997 р. — 0,4 та аудиторію 10 тис. чол., з повтором о 7:30 наступної суботи, рейтинг — 0,1 та аудиторію 3 тис. чол.¹² Цей проект не мав належної телевізійної реклами, і в масштабах України такий показ не можна вважати масовим. Євген Марчук, представляючи фільм «Лист без конверта», зауважив (ICTV, 15 лютого 1997 року), що, як і раніше, нині ми також не маємо реального відображення історії; що на об'єктивність висвітлення інформації у ЗМІ і нині впливає цензура, але не така, як раніше, а фінансова, економічна, від якої дуже серйозно залежить об'єктивність ЗМІ у висвітленні сьогодення, а значить, і подальший розвиток демократичного процесу.

Та показ серіалу на ICTV все ж популяризував «Невідому Україну», і до Національної кінематеки почали телефонувати представники вузів, гімназій, інших навчальних закладів, замовляти фільми на відеокасетах для навчального процесу. Студія власними силами виконувала поштучне тиражування, та в масштабах України це була крапля у морі.

Ще одна можливість «розкрутки» серіалу за участю діаспори виникла у серпні 1997 року. Саме тоді відбувся Другий Всесвітній форум українців, що його провадила Координаційна Рада Товариства зв'язків з українцями за межами України. Організатори заходу, бажаючи ознайомити гостей з новими українськими фільмами історичного спрямування, звернулися до НКУ з проханням такі фільми надати. Коштом Товариства «Україна» було навіть видано інформаційний буклет серіалу «Невідома Україна»¹³, що його у теці разом з програмою роботи Форуму отримав кожен учасник. Перший день зібрання відбувся у Палаці «Україна». Якби ж тоді було показано кілька фільмів серіалу (нехай навіть наприкінці засідання) — їх би побачили представники українців з усього світу, це могло б стати явищем! Та організатори вирішили, що перегляд може порушити урочисті заходи. Другого і третього дня Форум відбувався вже розрізнено, по секціях та круглих столах у Національному університеті ім. Т.Шевченка. Кінопроекція в актовому залі Червоного корпусу вже не функціонувала, й тому вирішили показати кілька стрічок у кінотеатрі «Кінопанорама». Фільми представляли історик Ю.Шаповал, режисер Л.Анічкін, інші автори. І хоч на численних оголошеннях зазначалося, що 21 серпня 1997 року о 20.15 відбудеться зустріч з авторами фільмів, артистами, науковцями, також — як від університету дійти до вулиці Шота Руставелі, зал «Кінопанорами» виявився напівпорожнім. Ті кільканадцять гостей, що все ж таки потрапили на перегляд картин «Історія... Навіщо вона нам?», «Доля», «Анатема», «Симон Петлюра», були здивовані, чому «права рука не знає, що робить ліва», чому час показу збігся з вечерею, а такі потрібні в Україні та у діаспорі фільми виявилися відсутніми на задній план?

Згодом мені не раз доводилося виступати й показувати стрічки серіалу на наукових конференціях, у вузах, школах, на зібраннях. Зокрема, в Українознавчому клубі «Спадщина» при Київському Будинку вчених НАН України. Після перегляду майже завжди виявлялося, що присутні цих фільмів не бачили. І головне — де їх можна придбати?

Історія — це завжди конструювання. Про це знає кожен викладач історії, який щораз буде свою розповідь, залучаючи до вже відомих нові документи й свідчення. Якщо подивитися на структуру серіалу, то за задумом кожні 12 фільмів складають певну історичну епоху, що вміщається на одній з дев'яти відеокасет: від «Давньої»

до «Радянської доби». Історію важко поділити на рівні за обсягом документів періоди, і це постало у серії фільмів «Визвольних змагань». Матеріалу виявилось так багато, що чотири картини — «Михайло Грушевський», «Павло Скоропадський», «Симон Петлюра» та «Отаманія» — у процесі створення стали удвічі більшими за решту стрічок. А остання з цієї серії — «Більшовики перемагають» — навіть опиняється на наступній касеті. Що ближча історія, то більше матеріалу. А картини історії ХХ століття мали ще більший запас кінохроніки, документів, які вже не вміщалися ні у відведений кошторис, ні в заплановану тривалість стрічок. Тому за формою викладу фільми радянської доби нагадують дайджести: лише називають або окреслюють події. Це означає, що вся історія ХХ століття потребує переосмислення, якісно нового серіалу, а то й навіть кількох. Поспіх, у ритмі якого було виконано «Невідому Україну», брак документів (а 1993 року ще не було напрацьовано й видано стільки наукових історичних праць, як тепер) спричинили у деяких фільмах огріхи, які можна виправити. Та, незважаючи на це, стрічки не втратили актуальності. Знайдені тембри закадрових голосів, неупереджений тон, вишукані музичний та зоровий ряди роблять честь школі «Київнаукфільму» та авторам серіалу: на другому році незалежності, вперше в історії українського кіно було створено кіномонографію історії України.

Зважаючи на тривалу політичну кризу в Україні, ці стрічки так само потрібні, як і 15 років тому. Нині не можна стверджувати, що вони повністю заблоковані, бо існують у телевізійному просторі. Хто має безсоння, нехай дивиться їх на каналі «Новий» між 3-ою та 4-ою годинами ночі. Глуха ніч — не найкращий час для просвітницького й світоглядного кіно та засвоєння уроків історії.

Нині ми є свідками того, як суспільна свідомість хай повільно, та все ж змінюється. А що б сталося, якби ці фільми, як і планувалося, було перекладено російською, мовами інших меншин? І якби після прем'єри в Будинку кіно їх показали у вечірній «сімейний» час на першому Національному, інших каналах? І решта українських фільмів не була б так само прихована?

Певно, Україна нині мала б досконаліше суспільство.

¹ Марченко С. Нариси з історії документального кіно України (на матеріалах проекту «Невідома Україна») // Нариси з історії кіномистецтва України / Редкол.: В.Сидоренко та ін.; Інститут проблем сучасного мистецтва АМУ. — К.: Інтертехнологія, 2006. — С. 493.

² Білокінь С. Чи маємо ми історичну науку? // Наше минуле. — 1993, Ч.1(6). — С.4,8.

³ Марченко С. Historia sacra чи historia provana? Аспекти відображення історичного матеріалу в пізнавальному кіно // Кіно-Театр. — 2002. — №4. — С.44 — 47; №5. — С.23 — 26.

⁴ Марголит Е. Будем считать, что такого фильма никогда не было // Кино: политика и люди (30-е годы) — М.: Материк, 1995. — С.155-156.

⁵ Фомин В. Как написать «роман»? // Киноведческие записки — 1990. — №8. — С.48.

⁶ Козлов Л. О приметах времени и образе истории // Из прошлого в будущее: проверка на дорогах. Об историзме кино — М.: ВНИИК, 1990. — С. 28.

⁷ Дубровин А. Феномен «Чапаева» и проблема художественного прогнозирования // Из прошлого в будущее: проверка на дорогах. Об историзме кино — М.: ВНИИК, 1990. — С. 166 — 167.

⁸ «Невідома Україна». Фільм 88. «Ультиматум», кадри 14-21 / Монтажні листи. — К.: НКУ Архівно-документаційний центр. — 1993.

⁹ «Невідома Україна». Фільм 90. «Берестейський мир», карт 2 / Монтажні листи. — К.: НКУ Архівно-документаційний центр. — 1993.

¹⁰ Брунс Г. Палкий патріот Моммзен // Кур'єр ЮНЕСКО. — 1990. — №6. — С. 14.

¹¹ Брюховецька Л. Приховані фільми: Укр. кіно 1990-х (Б-ка журн. «Кіно-Театр») — К.: АртЕк; 2003. — 384 с.

¹² Українська телевізійна панель. К.: Consulting Ukraine, 1997. 14 тиждень. — С. II. 62.

¹³ «Невідома Україна». Серіал науково-пізнавальних фільмів Національної кінематеки України. Інформаційний буклет. Упорядник С. Марченко. К. 1997. — 32 с.